

A IMATGE FEMENINA A L'ANTIGUITAT

Introducció

En l'art occidental, existeix la tradició que relaciona la imatge de la dona amb estereotips diversos: la maternitat, la nuesa, les alegories, els retrats de família, els mites i les llegendes, etc.,¹ però gairebé mai no s'han contemplat ni la pròpia autoria de les dones ni els seus interessos sinó que ha dominat la mirada masculina, tant de l'artista com de l'espectador. En conseqüència, és lògic que s'hagi partit del mateix punt de vista en la interpretació històrica d'aquestes representacions femenines del passat i que les primeres hipòtesis sobre les figures emanin d'una visió restringida del paper social de les dones en les societats antigues. Aquest text suggereix noves interpretacions sobre la imatge de les dones en el passat així com de les mateixes dones.

Fig. 1. «Venus» de Willendorf (Àustria).

Una perspectiva nova

La posició femenina subordinada normalment assumida contradiu l'abundància i la primigènia de les imatges femenines com a forma sovint dominant de representació antropomòrfica. En el fons, es tracta d'un prejudici androcèntric molt clar que va provocar que les interpretacions es busquessin en el context dels rituals religiosos, perquè no era possible reconèixer cap autoritat o cap poder a les dones si no era a través de l'existència d'una figura divinitzada, ni tampoc buscar cap explicació relacionada amb la vida social o el món quotidià. Així, va sorgir la idea de l'existència d'una Deessa Mare, una forma de divinització de la sexualitat femenina, situada en un passat tan remot com per haver estat –se suposa que afortunadament– superada o, almenys, controlada en fases històriques posteriors, per panteons masculins.

En canvi, des d'una posició interessada

per la història de les dones, és adient proposar una altra mirada sobre aquestes representacions; una mirada que procedeix de l'experiència de diverses dècades d'estudis sobre les dones en el món antic, i la seva reconsideració com a productores de cultura i de sentit ja des de la prehistòria. Una de les conseqüències fonamentals d'aquesta posició en els estudis de l'antiguitat ha estat l'establiment d'un nou axioma: la situació de les dones en una determinada societat en tot cas ha estat conseqüència de processos històrics determinats i no es tracta mai de situacions «naturals» i «inevitables». Si s'abandona una perspectiva exclusivament tecnològica del canvi cultural es veu clarament que les dones no han estat condemnades a una participació secundària en l'organització de la societat. Si es dóna major importància a l'anàlisi dels sistemes de producció, per exemple, pel que fa referència a les formes d'obtenció, transformació i distribució dels aliments, es demostra la importància de les activitats i les pràctiques de relació realitzades per les dones. I aquestes relacions no són inamovibles ni estan dominades per causes biològiques atemporals i universals, sinó que responen a forces històriques determinades i variables al llarg del temps. Per tant, és evident que la imatge femenina històrica pot respondre a preocupacions i interessos molt diversos i deu haver tingut sentits diferents, fins i tot per a la gent que compartia una mateixa cultura.

L'arqueologia feminista tracta d'identificar la manera i els contextos en què les dones van ser participants actives de la societat. En el cas de les representacions femenines, implica la determinació dels seus espais actius, com hi van participar i per què van ser fetes, utilitzades i dipositades i quines eren les preocupacions i les relacions humanes que estan darrere de la seva elaboració, del seu ús i

del seu rebuig final. A partir d'aquí, sorgeixen evidències particulars i singulars, que en cap cas no permeten proposar una pauta universal repetida; en canvi, sorgeix un quadre de gran diversitat cultural.² Però roman el tret comú de la quantitat i la importància de les representacions femenines en moltes cultures extingides, que permet suggerir que devia haver-se donat un cert reconeixement a la importància de les esferes d'activitat i creació de la vida que podem relacionar amb les dones en qualsevol societat humana.

Un repàs a l'estudi de quatre grups de figuretes femenines en llocs i temps diferents permet observar alguns dels significats que van poder tenir en els seus respectius contextos socials, tant des del punt de vista de la seva funció com des del significat que van poder tenir al llarg de la seva evolució específica. Per tal de defugir l'essencialisme i les idees preconcebudes, les figuretes femenines de l'antiguitat sempre s'han de conceptualitzar dins del seu propi marc històric i cultural, cosa que implica la impossibilitat de tractar amb un mínim de rigor totes les figuretes femenines conegudes, malgrat que el coneixement de la seva existència en diferents temps i llocs indica, com a mínim, que la presència de la imatge femenina en l'Antiguitat va ser una constant. I, en segon lloc, que l'enfocament cal centrar-lo en les pròpies dones representades, el seu món i les seves activitats.

Les figuretes femenines paleolítiques³

Les estatuetes femenines del paleolític superior d'Europa han generat una gran quantitat de literatura, potser perquè són les figures humanes més antigues, aparegudes fa més de 30.000 anys, i que van continuar elaborant-se fins a 20.000 anys després.⁴ Representen, juntament amb altres objectes arqueològics contemporanis, la primera cultura paneuropea: no deixa de sorprendre la gran semblança que tenen, per exemple, l'arxifamosa figureta de Willendorf (Àustria) (Fig. 1) amb les trobades a Gagarino (Rússia). És a dir, que va existir, en temps tan antics, un món simbòlic compartit per moltes comunitats paleolítiques europees, des dels Pirineus a la Sibèria, i des de l'aparició d'*Homo sapiens* a Europa, fins a les darreres societats caçadores-recol·lectores.

Malgrat que les dades són encara escasses, hi ha tres evidències irrefutables respecte a aquestes figuretes: la primera és que pràcticament no existeixen representacions masculines o asexuades. La segona, és la seva adscripció única al context domèstic (interior d'hàbitats, focs, com, per exemple, a Kostenki, Ucraïna), la seva clara vinculació amb el món quotidià. I, en darrer lloc, la relació de la imatge femenina amb el món do-

mèstic no és estàtica sinó que pateix modificacions al llarg del paleolític (des de la unitat primigènia fins a la diversificació tècnica i espacial del paleolític superior final). D'altra banda, l'anàlisi del context de les figuretes dirigeix l'atenció cap a altres aspectes que les situen en un estatus diferenciat, ja sigui per la seva participació en actes –o rituals– en què es trenquen intencionadament (Dolní Vestonice, Txèquia), com pel seu tractament decoratiu (vestimentes i ornaments no funcionals), o per la seva disposició al costat d'altres objectes adscrits a una òrbita no funcional (plaquetes gravades, ossos d'animals en connexió anatòmica, altres figuretes) en llocs reservats però discrets i segurament ocults o semiocults a dins dels habitatges (hi ha molts exemples: Grimaldi, Itàlia; Lespugue i Tursac, França; Kostenki, Ucraïna).

Si assumim que la imatge humana que es representa pràcticament de forma única és la femenina i acceptem que allò que es representa és el que és important per a aquella societat, podríem convenir que les dones i les seves imatges, en els primers mil·lenis del paleolític superior, va estar presents en moltes llars, potser actuant ambdues com a guardianes de la llar, és a dir, representant la gestió, el manteniment i la perpetuació de la vida. Aquesta situació es va donar de forma força homogènia per tot el territori on apareixen les figuretes. Més tard, en el darrer període del paleolític, la situació de les figuretes, i, probablement també la de les dones, va canviar i es va produir una diversificació en els tipus representats i en els espais de representació, però les imatges de volum rodó, a les quals es van sumar les representacions gravades en plaquetes de pedra i d'os i en les parets de les coves, van continuar vinculades als hàbitats però ja de forma sensiblement diferent.

Les imatges femenines en les primeres societats pageses

L'estudi de les imatges femenines aparegudes en els jaciments neolítics⁵ de Grècia (6500-3200 aC), en canvi, dirigeix l'atenció cap a un *locus* englobador: la terra. L'argila, cuita o crua, modelada o no, constitueix el referent real i simbòlic d'aquelles societats: les figuretes, les cases, les miniatures (cases, mobiliari), l'aixovar domèstic (vasos, telers i fusos), els mobles (taules, cadires, forns, tamborets) es fan de terra. La casa és el centre d'aquest món. Aquí s'hi troben tots aquests objectes, relacionats espacialment i visual i també s'hi troben vincles al món agrícola, als cereals i a la seva producció en la marca- ció d'alguns d'aquests objectes amb signes no desxifrats, amb llavors de cereals o amb les seves empremtes (per exemple, a Pródromo

Fig. 2. Figureta femenina de Nea Nikomedeia (Emathia, Grècia).

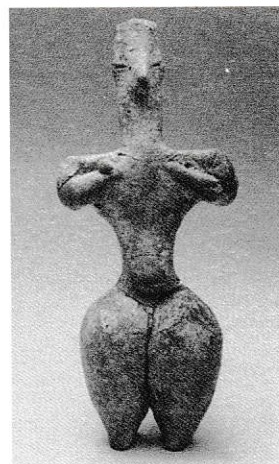

Fig. 3. La «Senyora de la muntanya» (Creta).

mos, Karditsas, Tessàlia, Grècia). I, a les cases, hi ha els vius, és clar, però també hi ha els morts, enterrats sota el terra o al costat de les parets, a l'exterior, i també a través de la seva representació: les figuretes, que no només es troben al terra, sinó també en caixes, als fonaments de les cases, inserides als murs, etc. (un exemple n'és la miniatura de Platia Magoula Zarkou, Trikala, Grècia, trobada sota el terra d'una casa).

La terra, doncs, en tots els objectes i edificis, sosteniment vital d'aquelles societats, ho engloba tot i és motiu de preocupació explícita. En aquest sentit, sembla que es van buscar mecanismes per legitimar el dret a l'assentament en un lloc determinat i el dret a treballar aquella terra, en definitiva, el dret a viure-hi. L'explicitació d'aquest dret es faria a través de mecanismes que tenen com a comú denominador la reiteració: els *tells*, muntanyes artificials compostes per les successives reconstruccions i destruccions –intencionades o no– de les cases, l'enterrament dels morts –els avantpassats– en el mateix lloc, la presència de les figuretes, expressant, mitjançant l'embaràs explícit i l'èmfasi dels seus atributs sexuals, la fertilitat i la fecunditat desitjada i obtinguda per les seves avantpassades, a les quals representarien, i l'ús de la terra de l'entorn per construir el seu món.

La «Senyora de la muntanya»

Aquest repàs brevíssim aporta dues noves visions que allunyen les figuretes prehistòriques de la interpretació essencialista d'una Deessa Mare, que potser tampoc és la Senyora de la muntanya de la Creta minoica (Fig. 3), en què les representacions femenines semblen respondre a una concepció molt diferent de la divinitat. Cap text ens permet donar nom a la Senyora de la muntanya minoica.⁶ Malgrat això, és indubtable que la seva posició en el panteó i en els rituals religiosos de la societat minoica al llarg de la primera meitat del II mil·lenni aC va ser determinant. Una figura femenina que sovint està acompanyada de dones, potser sacerdotesses o fidels, que tenien un paper actiu i probablement dominant en la religió. Tot i que existeixen imatges de déus, en diversos casos apareixen en posició secundària enfront a la deessa que sembla haver estat molt lligada, fins i tot iconogràficament, amb la seu del poder minoic, és a dir, el palau. És possible que l'elit cretenca utilitzés les accions rituals per definir les seves funcions com a organitzadora i controladora de l'estructura social. El sistema de significats de la religió cretenca a partir de les pràctiques religioses i, segurament, dels mites que no coneixem, degué servir com a llaç d'unió dels grups socials, utilitzant com a imatge poderosa la

personificació dels poders divins en forma femenina. És cert que sabem ben poc de la vida i la posició social de les dones cretenques però és clar que l'autoritat es personificava no només en la figura d'una deessa sinó també en un context femení més ampli, on tenien importància especial les reunions entre dones i la cura i l'adorn del cos femení.

La feminitat oculta

En canvi, existeixen textos que parlen de manera indirecta dels usos d'algunes figures femenines en les societats antigues, sovint relacionades amb formes de creences populars, com en el cas de les petites terracotes femenines trobades a Israel (1200 i 500 aC) (Fig. 4) i que estaven vinculades al culte, estès sobretot entre les dones, d'una o diverses deesses. Això no vol dir que totes aquestes figures siguin representacions divines, però sembla clar que es relacionaven amb les deesses i els seus símbols i que tenien finalitats probablement devotes i profilàctiques.⁷ La seva identificació amb l'Asherah esmentada als textos bíblics i en diverses inscripcions epigràfiques s'assumeix per molts especialistes, malgrat que és força discutida. En tot cas, es tractava d'una forma de culte relacionada amb la religió popular que, en moltes societats orientals, estava estretament vinculada a la religiositat femenina. De fet, en moltes religions antigues, les dones, situades fora dels mecanismes de poder social, feien pràctiques religioses no oficials però tolerades. En aquest sentit es poden interpretar algunes cites de la Bíblia on s'informa, negativament o positiva, de formes de culte religiós allunyades del «yahvisme» monoteista. Sovint, els profetes i reformadors religiosos tracten de reformar aquests cultes o d'integrar-los en l'ortodòxia. Malgrat això, van sobreviure alguns trets politeistes, entre els quals destaca el culte domèstic a la deessa, fins i tot en època posterior a l'exili.

D'altra banda, el procés d'absorció de les antigues divinitats cananees (Baal, Asherah i Molech) es va realitzar mitjançant l'adopció d'alguns atributs d'aquestes divinitats per part de Yahvé. Per exemple, les antigues benediccions de la deessa que protegia el cicle de la vida van ser assumides per Yahvé. Aquesta substitució és una constant en les genealogies divines de molts pobles com, per exemple, a la mitologia grega, on constitueix un dels temes centrals de la *Teogonia* d'Hesíode. Aquest procés de subordinació sovint s'acompanya d'una forma d'història mítica sobre la creació de la humanitat. En aquestes històries es repeteix el relat de com les dones van ser creades com a sers humans de segona classe i després de l'emergència de l'home (mite de Pandora, el *Gènè-*

sí): la condició inferior de les dones actua com a explicació de la diferència entre els sexes, justificada a més pel caos que la seva presència aporta a la història de la humanitat. Enfront de la força d'aquestes formes de relats mífics, en moltes societats antigues, entre elles la israelita, sembla que es van mantenir formes de culte i creences on les deesses devien exercir la funció de protectores de les activitats i pràctiques de relació social lligades amb el manteniment del cicle de la vida, sobretot en el context domèstic.

Conclusions

Així, doncs, malgrat que la naturalesa del registre arqueològic sovint dificulta una aproximació rigorosa als contextos d'aparició de les figuretes, es poden determinar unes pautes reiterades relatives a la interpretació de la imatge femenina en el passat. La primera, en cap cas podem afirmar que es tracti de deesses o d'una única deessa mare, especialment per als períodes prehistòrics, quan no existeixen documents escrits que proporcionin un nom diví per a aquestes imatges. En aquest sentit, cal que definitivament es descarti l'ús del nom de Venus per referir-s'hi. La segona, les figuracions femenines poden tenir, en una mateixa cultura i en un mateix temps històric, uns sentits i unes funcions diferents que han de determinar-se en cada cas a partir de les dades disponibles i de la seva anàlisi rigorosa. I, la tercera, l'existència de textos històrics que es refereixen a les imatges femenines com a representacions iconogràfiques de divinitats mai representen una referència que hagi de tenir-se en compte al peu de la lletra i han de acarar-se sempre amb les evidències de la cultura material. L'anàlisi de les restes arqueològiques relacionades amb les figuretes es configura com el medi constant, que perviu durant tot el temps, a través del qual es pot veure a les dones i a les seves representacions.

Per tant, es pot assumir que moltes de les figures han aparegut, gairebé amb tota seguretat, van ser utilitzades en contextos domèstics en connexió amb cultes, rituals, creences populars poc conegudes. Aquest és un àmbit en el qual és possible que es donés un ordre de significat simbòlic diferent al dels grups socials dominants. Les figures van tenir, sens dubte, una variabilitat de sentits i funcions en els diversos llocs i temps, però sembla que, en molts casos, el seu significat estava lligat a les formes de pràctica social que emergeixen de les activitats de cura i manteniment de la vida. Podem imaginar un escenari en el qual cada figura (no només les femenines, sinó també les masculines, les infantils i les asexuals) funcionés simbòlicament per a un moment concret, una

fase de la vida d'una persona concreta: el naixement, real o desitjat, una cerimònia d'iniciació, un canvi de situació, el desig de mantenir amb vida a un nen o a una persona adulta. Les figures respondrien a un món de relacions i significats en les quals es respectava el singular, el que aporta i el que sent cada individu dins del grup. L'àmbit domèstic és l'escenari en què els grups socials es perpetuen a si mateixos a través de la reproducció biològica i d'una sèrie d'activitats i processos que faciliten la persistència i la supervivència de la societat.

Cristina Masvidal

Notes

1. Dunn Mascetti, M. (1992) *Diosas. La canción de Eva*. Barcelona. Robinbook / Circulo de Lectores.
2. Picazo, M. (2000) «Diosas imaginadas o mujeres reales: las figuras femeninas en el Mediterráneo antiguo», *Diosas. Imágenes femeninas del Mediterráneo de la prehistoria al mundo romano*, pp. 22-34. Barcelona. Institut de Cultura, Museu d'Història de la Ciutat.
3. És acceptat per la majoria d'autors el fet de referir-se a les figuretes femenines paleolítiques com a «Venus», un terme que aquí es rebutja atès que connota la mateixa imatge femenina, tot dotant-la acriticament del contingut de la deessa romana.
4. La bibliografia essencial d'aquest tema és: Abramova, Z. A. (1995) *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie*. Grenoble, Éditions Jérôme Millon. Delporte, H. (1982) *La imagen de la mujer en el arte prehistórico*. Madrid, Ediciones Istmo. Gvozdover, M. D. (1989) «Female Imagery in the Paleolithic», *Soviet Anthropology and Archaeology* 27 (4): pp. 8-94. Traduït a l'anglès per O. Soffer.
5. Una mínima bibliografia de referència seria: Gimbutas, M. (1996) *El lenguaje de la diosa*. Madrid, Dove. Marangou, Ch. (1968) «Figurines and models», *Neolithic Culture in Greece*, ed. George A. Papathanassopoulos, pp. 146-150. Atenes, Museum of Cycladic Art - N. P. Goulandris Foundation. Ucko, P. J. *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete*. Royal Anthropological Occasional Paper No. 24. Londres, Andrew Szmidla.
6. Marinatos, N. (1993) *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*, University of Carolina Press.
7. Van der Toorn, K. (1988) «Goddesses in Early Israelite Religion», Lucy Goodison i Christine Morris, eds. *Ancient Goddesses*, pp. 85-97. Londres, British Museum Press.

Fig. 4. Terracota israelita (Lachish i Beth Shemesh, Israel).